

RECENSIES

Arie van der Zwan, *H.M. Hirschfeld. In de ban van de macht* (Amsterdam: J.M. Meulenhof, 2004) 414 p. ISBN 9029075902

Hans Max Hirschfeld was een machtig man die met zijn zuster een teruggetrokken leven leidde. Vrienden had hij niet en geruchten over vermeende homoseksuele contacten, prostitutiebezoek of een mysterieuze minnares zijn vermoedelijk terug te voeren op het feit dat weinigen zich kunnen voorstellen dat er ook op dit vlak niets te vertellen viel. Gedurende de bezetting kwam deze ambtenaar als secretaris-generaal van beide economische departementen, en daarmee als de eerst verantwoordelijke Nederlander op economisch gebied, op een positie terecht waardoor hij de vuile handen maakte die iemand maken moest. Daar hij van de achtergebleven topfunctionarissen de meest uitgesproken persoonlijkheid had, ontstond de indruk dat hij, ondanks zijn gedeeltelijk joodse afkomst, een soort supersecretaris-generaal was, bij wie alle touwtjes samen kwamen. De combinatie van de hem toegeschreven macht, zijn kleinburgerlijke leven en zijn joodse afstamming in de periode van vervolging, fascineert. Een aantal schrijvers werd erdoor geïnspireerd tot zelden van emotie gespeende bijdragen. Ook de hier te bespreken biografie van Van der Zwan zal niet de laatste aan Hirschfeld gewijde studie zijn. Nog ten minste één auteur is bezig met een boek over hem en er gaan geruchten dat ook dat niet het laatste is.

Fascinerend aan Hirschfeld, wiens intelligentie en kennis van de Nederlandse economie door iedereen wordt geprezen, is de vraag waarom hij de rol speelde die hij heeft gespeeld. Als carrièredrang hem dreef, waarom verzette hij dan tijdens de oorlog niet op tijd de bakens? Hij was realistisch genoeg om in te zien dat in 1940, nadat Frankrijk had gecapituleerd, de oorlog verloren was, maar realiseerde zich ook dat de Russische en Amerikaanse oorlogsinspanning vanaf in ieder geval 1943 de kansen deed keren. Uiteraard betekende dat, dat hij na de oorlog verantwoordelijkheid af zou moeten leggen. Waarom heeft hij dan niet, als hij de overlevingskunstenaar was die ook Van der Zwan in hem ziet, zich alsnog actiever tegen de Duitsers verzet of zelfs ontslag genomen? Hirschfeld, zo meent de oorlogshistoricus De Jong die hem veroordeelt als een dergenen die te ver met de bezetter opmarcheerde, deed dat omdat hij tot 1941 overtuigd was van een Duitse overwinning, een in de internationale historiografie niet meer als defaitistisch, maar als realistisch te boek staande opvatting. Dat verklaart evenwel niet waarom hij ook na 1941 aanbleef. Volgens De Jong was dat omdat hij overdreven waarde hechtte aan orde en gezag. Het handhaven van de orde zou zo belangrijk voor hem zijn geweest dat hij daarvoor zijn ziel aan de duivel verkocht. Fenema en de Duitse historicus Gerhard Hirschfeld (geen familie) verkondigden soort-

gelijke opvattingen. Het was Trienekens die als eerste een andere visie gaf. Deze Utrechtse historicus bestudeerde in zijn proefschrift over de voedselvoorziening als eerste een belangrijk aspect van de economie in de bezettingsjaren, en gaf daarmee een context waarin deze ambtenaar opereerde. Op grond daarvan concludeerde hij dat Hirschfeld en de formeel ondergeschikte S.L. Louwes erop uit waren de voedselvoorziening veilig te stellen. Om dat te realiseren en daarmee rampzalige hongersnoden te voorkomen, was het handhaven van een geordende samenleving noodzakelijk, zo meenden deze ambtenaren. Orde was geen preoccupatie, maar een middel om een hoger doel te bereiken. In mijn studie over de economie in deze jaren, meen ik dat Hirschfeld, als hij door het vertrek van de minister niet langer een uitvoerder is, maar een beleidsbepalende positie krijgt, grote fouten heeft gemaakt, maar uiteindelijk kom ik tot eenzelfde conclusie als Trienekens.

Het werk van Van der Zwan over Hirschfeld past in geen van beide tradities. Op eerdere geschriften over Hirschfeld, die hem blijkens de literatuurlijst (het werk is niet geannoteerd) goeddeels zijn ontgaan, gaat hij niet in. Hij debatteert niet, maar geeft een eigen visie die erop neerkomt dat Hirschfeld uit was op macht om te gebruiken voor een eenzijdig pro-Duitse politiek. In het geschil uit de jaren 'dertig tussen het nieuwe ministerie van Economische Zaken en dat van Buitenlandse Zaken over de handelspolitiek en wie het daarin voor het zeggen had, ziet hij de hand van Hirschfeld, net als in de vermeende eenzijdige handelspolitieke oriëntatie op Duitsland. Dat het nieuwe departement niet door Hirschfeld werd geleid, maar achtereenvolgens door twee krachtige ministers, Verschuur en Steenberghe, lijkt Van der Zwan goeddeels te zijn ontgaan. Het waren die ministers die in een voortdurende worsteling met Colijn het economische beleid uitstippelden. Daarbij speelde de tegenstelling tussen de enigszins protectionistische, op het binnenland gerichte consumptiegoederenindustrie uit het Zuiden en Oosten, waarnaar de katholieke ministers hun oor lieten hangen, en het vrijhandelsgezinde, op internationale en koloniale contacten gerichte bedrijfsleven in het Westen, waarnaar de oud Shell-bons Colijn luisterde. Van der Zwan geeft er geen blijk van dat hij de context waarin zijn figuren opereerden helder voor ogen heeft. In Hirschfeld ziet hij al in de jaren 'dertig veel meer dan een uitvoerend functionaris die bij de uitwerking van het beleid een zekere vrijheid genoot. Het ontgaat hem dat, als eind 1932 met de Landbouwcrisispolitiek een kernpunt van het beleid aan de orde komt, Hirschfeld en Ries adviseren de landbouw te saneren omdat deze door de Britse handelspolitiek en Duitse deviezencontrole geen markt meer heeft. De beoogde landbouwpolitiek moest volgens hen leiden tot kunstmatig overeind gehouden, overbodige productie. Dat de politiek – Colijn en de minister van EZ gezamenlijk – er niettemin toe besloten de landbouw te steunen, bepaalde ook de keus voor Duitsland waar nog enige rendabele afzet van landbouwproducten mogelijk was. Als consumenten van landbouwproducten betekenden de door Van der Zwan telkens weer als alternatief gepresenteerde Oslo-Statens niets, terwijl de Britse eilanden geen boter uit Nederland maar uit de *dominions* wensten. Niet Hirschfeld maar de politiek koos ervoor zich in belangrijke mate op Duitsland te oriënteren. Ook de pro-Brits Colijn zag in Duitsland de belangrijkste economische relatie. Aan Hirschfelds was de taak als onderhandelaar van het nieuwe ministerie de contacten met die handelspartner in verdragen vorm te geven. De technisch ingewikkelde deviezenproblemen resulteerden erin dat dit uitliep op een schier eindeloze reeks onderhandelingen. Van een eenzijdige Duitse oriëntatie is evenwel nooit sprake geweest. De handel met de Britse eilanden werd wel degelijk in de gaten gehouden, maar door de Britse handelspolitiek viel

daar weinig te bereiken, terwijl ook de harde gulden – een ander centraal punt in de economische politiek waartegen Hirschfeld zich verzette – die handel belemmerde.

Doordat er weinig onderzoek is gedaan naar Verschuur en Steenberghe en veel naar hun ambtenaar die in de oorlog zo'n grote rol speelde, is de indruk ontstaan dat deze vóór de oorlog al meer dan normale invloed uitoefende. Dat Van der Zwan Hirschfelds hand ziet achter de vermeende Duitse oriëntatie, is evenwel niet slechts een gevolg van een vaker voorkomend terugprojecteren naar de vooroorlogse periode van de positie van deze ambtenaar uit de oorlogsjaren. Van der Zwan heeft Hirschfeld ook nodig als instigator van de Duitse oriëntatie, omdat hij een agent van de Moffen zou zijn. Nergens wordt dit keihard gezegd, maar het wordt op elke pagina gesuggereerd. Achter Hirschfelds feitelijke beschrijving van de Haagse gebeurtenissen tijdens de meidagen van 1940, een stuk uit zijn *Herinneringen* waarin ik met de beste wil niets kan lezen dan een feitelijk verslag, meent Van der Zwan een diepere laag te ontdekken die duidt op een dubbelrol. Wel schrijft hij dat hij zich ervan bewust is dat dit 'hoe dan ook op interpretatie en deels op speculatie berust' (p. 176), maar dit weerhoudt hem er niet van om na een pagina's lange, zelf herschreven en van nuance ontdane versie van Hirschfelds tekst, te suggereren dat deze erop uit was de Duitsers te helpen om Nederland en zijn overheidsapparaat ongeschonden in handen te krijgen. Letterlijk schrijft hij:

Wie zich eenmaal vastbijt in de veronderstelling dat Hirschfeld in die meidagen een ander oogmerk had dan hij achteraf in zijn *Herinneringen* suggereert, is geneigd in elk detail een bevestiging daarvan te zien. Maar de aanwijzingen hiervoor in Hirschfelds tekst zijn dan ook legio (p. 181).

Al spoedig komt dan de suggestie dat de jood Hirschfeld ergens binnen het Duitse apparaat bescherming moet hebben genoten, waardoor zijn pro-Duitse politiek uit de jaren dertig en zijn houding tijdens de bezetting verklaard kan worden. Deze suggestie loopt uit op de bewering dat hij bescherming moet hebben gehad van Himmler en diens ss (p. 352) wat terug te voeren zou zijn op zijn contacten met sommige leden van de Keppler-Kreis (Himmler Kreis), waarvan Hirschfeld onder meer de Duits-Indische ondernemer Helfferich kende. In zijn memoires zou deze over Hirschfeld hebben geschreven: '*Ich selbst stellte mich bei der SS vor ihm ein*' (p. 359). Dat iedere van Nazi-sympathieën verdachte Duitser na de oorlog een jood probeerde aan te wijzen die door zijn toedoen zou zijn gered, ontgaat Van der Zwan. Verder zou een in Nederland opererende *Abwehragent* contact hebben onderhouden met zoiets sinisters als vooraanstaande katholieken, waarmee ook Hirschfeld contacten onderhield. De namen van De Quay en A.C. de Bruin worden dan genoemd. Mij lijkt het logisch dat een *Abwehragent* zijn contacten zocht in vooraanstaande kringen en ook Hirschfeld zocht deze niet bij de melkboer. Als klap op de vuurpijl komt de vermeende *Abwehr*-activiteit van de Hirschfelds vader uit de Eerste Wereldoorlog ter sprake. Van der Zwans betoog loopt dan vast in een suggestieve mix van historische feiten, *hineininterpretieren* en fictie. Zijn boek over Hirschfeld bevestigt de indruk die ik al had na lezing van zijn eerdere biografie over Goudriaan. Van der Zwans mening over zijn hoofdpersonen lag al vast voordat hij aan het onderzoek begon en het is in het resultaat terug te vinden dat de auteur zich vast heeft gebeten in zijn vooronderstellingen. Of ben ik nu te zeer geneigd in elk detail een bevestiging te zien van een indruk?

Hein A.M. Klemann
Universiteit Utrecht